

La literatura oral a les Illes Balears: la tasca dels folkloristes

Caterina Valriu Llinàs
Universitat de les Illes Balears
Grup d'Estudis Etnopoètics (IEC)

Les Illes Balears són un territori extraordinàriament ric en literatura oral. El fet d'haver mantingut una estructura social i econòmica molt tradicional fins a la meitat del s. XX, el fenomen de la insularitat amb tot el que comporta i, alhora, l'haver estat un territori de pas en el qual s'han superposat cultures diverses al llarg dels segles ha donat com a resultat una mena de microcosmos en el qual han perviscut i s'han desenvolupat amb una extraordinària riquesa i diversitat tots els gèneres propis de la literatura oral. D'altra banda, ja des de finals del s. XVIII i molt especialment a partir de les últimes dècades del s. XIX, aquestes formes d'expressió popular han desvetllat l'interès dels erudits, que –tot intuïnt que podien estar en perill de desaparició– s'han esmerçat a recollir-ne les mostres, a descriure els costums i les tradicions en el seu context i, àdhuc, a sistematitzar-les i estudiar-les. Cal tenir en compte que la línia de pensament en la qual s'insereix la recollida i l'estudi de les manifestacions populars de les Balears és l'anomenat *discurs folklòric*, una línia ideològica que s'interessa per allò particular, tribal o ètnic i que té el seu origen en el romanticisme idealista germànic i fortes connexions amb els moviments regionalistes o nacionalistes. Aquests plantejaments es desenvolupen als Països Catalans des de mitjans del s. XIX. La seva base ideològica és conservadora, de nacionalisme essencialista i fortament arrelada al catolicisme. El seu interès és la recerca i la construcció simbòlica de la identitat basada en la tradició i té uns plantejaments més ideològics que no pròpiament racionalistes o científics, que amb el temps derivaran cap a un discurs d'enfocament neo-folklorista (Ramis, 5-6). Explicar en poques pàgines la trajectòria històrica, els principals autors i llurs aportacions, les característiques textuais i les interrelacions entre els diversos factors no és tasca fàcil. Tanmateix, en un esforç de síntesi, revisarem aquests aspectes per tal que el lector interessat pugui tenir una visió de conjunt de la folklorística balear des dels seus inicis fins a l'actualitat.¹

1. Els inicis (1840-1900)

El moviment romàntic és propici a la valoració del folklore, atès que veu en les seves manifestacions el reflex d'un passat gloriós (especialment en el romancer), la connexió tel·lúrica entre humanitat i naturalesa i l'exaltació del que es consideren valors tradicionals. El romanticisme historicista, cristià i conservador que impulsarà el moviment cultural de la Renaixença considera la literatura popular el receptacle de l'essència de l'esperit nacional, la condensació de la identitat catalana, una manera fefaent de *fer pàtria*. És així que comença l'interès per la recollida i preservació de la literatura oral en tots els seus gèneres. A Mallorca, la Renaixença cultural és essencialment literària i pròpia d'una minoria il·lustrada que es manifesta a través del setmanari *La Palma* (1840-1841) i que cristal·litza en Marià Aguiló i Fuster (1825-1897), literat i erudit que desenvolupà una àmplia tasca de recollida de literatura oral a Catalunya i a Mallorca, encara que només en publicà una petita part: *Romancer popular de la terra catalana. Cançons feudals cavalleresques* (1893), un aplec de balades. Es conserven, però, bona part dels seus arxius a través dels quals es possible fer

¹ Aquest article s'emmarca en una línia d'investigació sobre literatura popular catalana que ha rebut finançament del Ministeri d'Economia i Competitivitat a través del projecte d'R+D: FFI2015-64128-P.

emergir la seva important aportació.² Per la seva banda, el musicòleg Antoni Noguera (1860-1904) recull i transcriu cançons i balls que publica en el llibre *Memoria sobre cantos, bailes y tocatas Populares de la isla de Mallorca* (1893). També és remarcable l'aportació de l'erudit Mateu Obrador (1852-1909), que ajudà Milà i Fontanals en la seva arplega folklòrica i que publicà diversos estudis sobre poesia popular mallorquina, en la qual s'inspirava per a les seves composicions poètiques.

Les illes Balears també varen ser destí de diversos viatgers romàntics que, des d'un plantejament diletant, publicaren obres en les quals es poden trobar algunes anotacions d'interès folklòric, sempre des del punt de vista de la recerca del primitivisme i l'exotisme (Valriu 2012: 189-204). Punt i a part mereix el paper de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria (1847-1915). Aquest membre de la família reial dels Habsburg se sentí fascinat per l'illa de Mallorca, el seu paisatge i les seves gents. Impulsà un gegantí treball d'antropologia de camp de caràcter descriptiu a partir d'un sistema propi de recollida i classificació i abastà totes les Balears. S'interessà per les manifestacions culturals populars i les va explicar detalladament en la magna obra *Die Balearen in Wort und Bild Geschildert* (1869-1891), que encara avui és de referència obligada. Va ser el primer que publicà un recull de rondalles mallorquines, editat a Wirzburg el 1895: *Rondalles de Mallorca*, que aplega rondalles i llegendes recollides directament de l'oralitat (Oriol), amb una atenció especial al relats de pirates i esclaus, una realitat ben viva a les illes fins a finals del s. XVIII.

2. De 1900 a 1940: la recerca, la sistematització i els projectes col·lectius

A les acaballes del s. XIX la Renaixença donà pas al Modernisme, el canvi generacional modelà un canvi de gustos estètics i plantejaments ideològics. Cal tenir en compte la profunda crisi política i econòmica que vivia aleshores l'estat espanyol, el creixement i la consolidació del nacionalisme català, el pas d'una societat exclusivament agrària a una altra on la industrialització començava a tenir un pes significatiu i l'arribada de nous moviments estètics i de pensament procedents d'Europa. Val a dir que la societat mallorquina reflecteï de manera molt pal·lida tot el procés de transformació cultural que es vivia a Catalunya al llarg d'aquests anys. Però la construcció simbòlica de la identitat, el mite de la tradició popular iniciat per la Renaixença, se seguí desenvolupant a les Balears i donà com a fruits una extensa recerca i recopilació folklòrica de caràcter individual i la creació d'algunes entitats que actuen com a motors de dinamització cultural i política, com el Centre Regionalista de Mallorca (1917-1919) o l'Associació per la Cultura de Mallorca (1923-1936) de caràcter cívic i patriòtic. La cultura catalana tradicional i popular era defensada i reivindicada des de disciplines tan diverses com la filologia i la literatura, la història, el dret, la música, la filosofia i els plantejaments polítics. Tot plegat, va fer que el folklore tingués una ampla dimensió humanística en la societat (Ramis, 12). Però la visió que se'n dona és sempre ruralista i pairal, perquè es considera que el seu conjunt de manifestacions constitueix el *volksgeist*, és a dir, la idiosincràsia de la comunitat i per tant és intocable. Des d'aquest punt de vista, el folklore és concebut com quelcom estàtic, que no evoluciona ni és present en entorns urbans o industrialitzats. I d'aquí deriva l'interès per allò que es consideren *pervivències* o romanalles d'un passat que s'estableix com a referent ideal. Això condiciona els processos de recerca que es focalitzen en la literatura oral, atès que la llengua és percebuda com l'element que cohesiona la cultura pròpia. Es valoren les manifestacions considerades *singulars* o *autòctones*, allò vist com a *antic* i el món agrari, percebut com a *no contaminat* pel

² En aquest sentit, cal destacar el treball d'edició de les rondalles que Aguiló deixà inèdites. Vegeu Guiscafrè 2008.

progrés.

Des de les Balears, aquests plantejaments impulsen el treball incansable i particular d'intel·lectuals a nivell regional -que dona els seus fruits-, però també l'escomesa de grans projectes que inclouen totes les terres del domini lingüístic català i l'estreta vinculació entre folklore i literatura, entesa com la manifestació clara i simbòlica entre pàtria i llengua. En aquest sentit, cal destacar el paper important de folkloristes illencs en l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (1922-1936), el dilatat procés de compilació i redacció del *Diccionari Català-Valencià –Balear* (1900-1962) que inclou molts de materials folklòrics i etnogràfics o la publicació de la revista *Tresor dels Avis* (1922-1928) que va ser la primera de temàtica folklòrica en llengua catalana, entre d'altres iniciatives.

2.1. Antoni M. Alcover i l'*Aplec de Rondaies Mallorquines d'en Jordi des Racó*

Antoni M. Alcover (1862-1932) aportà a la cultura catalana un cabal ingent de feina que es materialitza en centenars de publicacions, la realització d'activitats culturals de tot tipus, la presidència d'institucions (com l'Institut d'Estudis Catalans), l'organització de congressos i un llarg etcètera d'activitats encaminades a la vertebració del país i l'estudi i la consolidació de la llengua catalana, tant des d'un plantejament sincrònic com diacrònic. Completà la seva formació inicial amb l'estudi autodidacta i el contacte amb destacats romanistes i esdevingué un lingüista de referència imprescindible en la llengua catalana. Home d'arrels pageses, d'ideologia conservadora i membre destacat de l'Església de Mallorca, despleguà al llarg de tota la seva trajectòria un gran interès per la recopilació, restauració i divulgació de la literatura oral, en la que veia l'expressió més pura de l'ànima del poble. S'interessà per la poesia popular i els glosadors, el costumari i la descripció etnogràfica, la paremiologia, la lexicografia referida a temes etnogràfics agraris o artesans, els balls i les danses, etc. Molts dels materials que recopilà i estudià es troben inserits en les entrades de l'extens *Diccionari Català-Valencià –Balear*, conegut també com a *Diccionari Alcover-Moll*, en referència als seus autors i que va ser l'obra cabdal de la seva vida. Els seus plantejaments teòrics s'enquadraven en el corrent de l'escola lingüística d'Hamburg anomenada *Wörten und Sachen*, amb la realització de descripcions detallades i il·lustrades dels elements de la cultura material i la compilació d'extensos vocabularis referits a activitats específiques de la cultura tradicional, com podien ser el món dels pastors o el procés de la sega.

Però, sens dubte, l'aportació més popular i celebrada d'Antoni M. Alcover al folklore és el corpus de versions de narracions orals mallorquines, en el que treballà més de trenta anys i que es publicà amb el nom de *Rondaies Mallorquines d'en Jordi des Racó* (1896-1931). El primer tom aparegué el 1896, i el dotzè i últim publicat en vida d'Alcover va ser el 1931. L'edició *popular* que en va fer el seu deixeble Francesc de Borja Moll s'edità entre 1936 i 1972 i és en curs l'edició crítica, iniciada el 1996 i que actualment compta amb sis extensos volums que recullen les versions d'Alcover, l'aparell crític corresponent a cada rondalla i els continguts de les seves *plaguetes* o llibretes, en les quals Alcover anotava allò que els informadors li contaven de viva veu i que ens permeten veure les diferències amb les versions publicades: ampliacions, substitucions d'alguns aspectes de caràcter religiós o eròtic, supressions, refoses, pinzellades costumistes, etc. amb les quals Alcover construïa la seva obra. Tanmateix, cal dir que les versions –en general- no estan gaire manipulades i són força fidels a les fonts originals, tot i que han sofert un procés d'amplificació literària evident, però respectuós amb l'estructura i l'essència del relat popular. Aquesta edició crítica posa l'aplec al nivell dels millors i més complets corpus europeus de rondallística i a l'abast

de la comunitat científica.³

Alcover recollia les rondalles de boca de la gent, de fonts que ell creia no contaminades, generalment de gent analfabeta però també en ocasions de gent culta. Refeïa aquests documents segons el seu criteri, atès que no les publicava amb cap intenció científica, sinó simplement amb un propòsit divulgador i de conservació. Alcover no va ser sistemàtic en la recerca però la qualitat i varietat dels materials recollits és indubtable. Hi ha més de quatre-cents relats i això fa que aquest sigui l'aplec més gran en llengua catalana compilat exclusivament a partir de fonts orals i un dels més extensos d'Europa. Pel que fa al contingut, hi ha poques rondalles d'animals i en canvi, hi ha un gran nombre de meravelloses, que són les que han donat més anomenada i encant a la col·lecció: “El castell d'Iràs i no Tornaràs”, “En Joanet de l'Onso”, “La princesa bella”, “En Joanet i els set missatges”, etc. en serien alguns títols rellevants. Les meravelloses són les més conegudes, les més llargues i complexes i les que aporten una major recreació literària per part d'Alcover. Hi trobem també força rondalles novel·lesques, en les que generalment hi manca l'element meravellós, substituït pel coratge o l'enginy dels protagonistes. També hi ha rondalles religioses i les anomenades *del gegant estúpid*, que són aquelles on hi ha un heroi dèbil però astut enfrontat a un adversari fort però de poca intel·ligència. Els coverbos i les anècdotes agrupen una cinquantena d'històries, generalment de vida quotidiana, de to costumista i de caràcter humorístic o enginyós. És, potser, on s'hi veu millor l'entorn mallorquí. Podem destacar les titulades “Ous de somera”, “Un pastor i un misser”, “Sa jaia Gri”, etc. Les rondalles-fórmula són escasses, n'hi trobem d'ortofòniques, com “Els set germans cabotans” o les que presenten un argument amb les accions enllaçades com les baules d'una cadena, la rondalla “En Vit”, per exemple. Finalment, hi ha el llegendari i les supersticions, sovint articulades per cicles: el cicle del rei En Jaume I, el de sant Vicenç Ferrer, el del Nou Testament, les llegendes de bruixes i bruixots, etc. Tenen unes característiques diferents de les rondalles, perquè són narrades com a verídiques. Un altre aspecte a tenir en compte és el de la universalitat d'aquests relats. La qualificació *rondalles mallorquines* ens indica que han estat recollides a Mallorca, de viva veu dels mallorquins, però no que aquestes històries siguin autòctones. Són patrimoni de la humanitat i comunes a un àrea cultural molt extensa, en tot el que serien territoris d'arrels indoeuropees. Les rondalles *mallorquines* ho són en tant que estan escrites en la variant mallorquina de la llengua catalana i aporten elements secundaris vinculats a l'illa: costumistes, d'entorn paisatgístic, de formes de relació social, onomàstics, toponímics, gastronòmics, etc. No podem oblidar, tampoc, una de les majors riqueses de l'aplec: la vivacitat i el valor literari del llenguatge que l'autor usa en tots els textos, especialment en les descripcions i els diàlegs. Alcover era un gran escriptor i posà tot el seu mestratge en les versions de les rondalles, llegendes i tradicions que recollí de boca dels mallorquins.

També cal remarcar la recepció d'aquest ample conjunt narratiu. Els volums de rondalles d'Antoni M. Alcover han tingut molt bona difusió en les diferents èpoques. A partir del 1896, quan es publicà el primer tom, i fins avui, aquests materials –ben lluny de quedar oblidats dins les biblioteques– han arribat al seu públic. Al llarg dels primers trenta anys del s. XX varen tenir molt bona acollida popular, com es posa de manifest en les nombroses reedicions dels llibres. Després, amb la dictadura franquista i la repressió de la llengua catalana, les rondalles foren els únics llibres en català que circulaven sense problemes a les Balears, sovint foren l'únic camí dels joves per aprendre a llegir en la seva llengua, al marge d'un sistema escolar castellanitzat i castellanitzador. En arribar els anys seixanta del s. XX, amb el *boom* turístic i el canvi

³ Vegeu Grimalt i Guiscafrè.

de model social, semblava que les rondalles quedarien oblidades. Però, en aquest moment començà l'enregistrament i emissió de les rondalles per la ràdio, de la mà del lingüista i editor Francesc de B. Moll, que era l'hereu de la tasca d'Alcover. Les rondalles tornaren a ser presents a cada casa i aquesta difusió radiofònica durà molts d'anys. Quan aquest model de difusió semblava que començava a decaure per la competència de la televisió, arribà la democràcia i amb ella la introducció de l'ensenyament del català a les escoles (1977). Davant la falta de material per a l'ensenyament de la llengua catalana, els educadors acudiren a les rondalles com a font de material didàctic. I aquest aprofitament didàctic arriba fins a l'actualitat, amb el reforç del suport institucional d'aquests últims anys (Valriu 2008, 111-112).

2.2. Francesc Camps i Mercadal i el seu recull *Folklore menorquí. De la pagesia*

La recollida sistemàtica de materials de literatura oral a Menorca l'inicià a la segona meitat del s. XIX l'erudit Francesc Camps i Mercadal (1852-1929) que va ser conegut com a folklorista amb el pseudònim de Francesc d'Albranca, nom que feia referència a l'indret on va néixer. D'origen molt humil, gràcies a la seva vàlua intel·lectual va aconseguir cursar estudis de medicina a Barcelona i exercí com a metge a la seva vila natal. D'ideologia catòlica i conservadora, la inquietud intel·lectual el dugué a formar-se en humanitats i va aprendre llatí i hebreu, entre d'altres llengües. Va estar en contacte amb els intel·lectuals catalans de la seva època –especialment lingüistes i folkloristes– entre els que cal destacar la vinculació amb els mallorquins Andreu Ferrer Ginard i Antoni M. Alcover. Va ser col·laborador actiu de l'Institut d'Estudis Catalans, la Reial Acadèmia de la Història, l'Ateneu de Maó i de l'obra del *Diccionari Català-Valencià-Balear* (1900-1962). Per la seva aportació pot ser considerat un erudit a cavall entre la Renaixença i el Noucentisme, atès que unia a la seva ideologia conservadora la voluntat de treballar per a l'ordenació i el progrés de la cultura catalana, manifestada en la col·laboració activa en el bastiment de les infraestructures culturals i la normativització lingüística.

La tasca com a folklorista la va desenvolupar a través de l'arreplega directa de materials del seu entorn social, amb una clara voluntat de preservació i de recerca de la genuïtat menorquina. El 1912, presentà un extens recull de literatura oral al concurs que havia convocat l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó i va guanyar el primer premi. Part d'aquests documents foren publicats a la *Revista de Menorca* entre 1918 i 1921 i una altra part, les *Cançons populars menorquines*, no s'edità fins el 1987. Actualment els materials es troben recollits en els dos volums titulats *Folklore menorquí. De la pagesia* (2007). Els escrúpols morals li impediren publicar algunes cançons de temàtica eròtica i satírica, que quedaren en el seu arxiu i han estat editats posteriorment (Sans 2002). El conjunt de la seva obra és molt miscel·lani, atès que la curiositat i interès de l'autor abastava tots els gèneres folklòrics, les seves versions presenten una notable correcció i simplicitat estilística sense trair els arguments i conserven part de les formes dialectals transmeses en l'oralitat. *Folklore menorquí. De la pagesia* (2007) inclou en els seus dos volums oracions, cançons –líriques, satíriques, de treball, codolades...– cantarelles i jocs infantils, endevinalles, parèmies, rondalles, llegendes, coverbos, creences i medicina popular. La seva obra és encara avui el referent imprescindible per a conèixer les particularitats del folklore de l'illa de Menorca (Florit, 11-34).

2.3. Andreu Ferrer i Ginard

Andreu Ferrer i Ginard (1887-1975) va ser mestre i folklorista i es va interessar per camps molt diversos: activista social, promotor cultural, periodista, editor i impressor, etc. Va fer estudis sacerdotals a Artà, però els abandonà per falta de vocació.

Posteriorment, va cursar estudis de magisteri a Palma on es va relacionar amb Antoni M. Alcover –amb qui col·laborà en el *Diccionari Català- Valencià- Balear*– i altres intel·lectuals. El 1906 es féu càrrec de l'escola des Migjorn Gran (Menorca), on hi exercí de mestre durant nou anys. En aquesta època va iniciar la tasca de recopilació de materials folklòrics i conegué Francesc Camps i Mercadal. El 1912 va rebre l'accésit del concurs de folklore que va impulsar l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó amb l'extens "Recull de Folklore Menorquí." Al llarg dels anys, Ferrer va publicar diversos apartats de l'esmentat recull com són les *Rondaies de Menorca* (1914), *Cançonetes Menorquines* (1922) i *Ethologia de Menorca* (1927). Així i tot, encara queda inèdita bona part d'aquest material (Coll). L'any 1912 Ferrer va impulsar la revista *Llum Nova* (1912-1913), primera publicació menorquina en català, s'hi publicaren materials folklòrics i comptà amb les col·laboracions de Francesc Camps i Mercadal, Joan Estelrich, etc.

El 1915 Ferrer, per motius professionals, tornà a Mallorca, on va impulsar i dirigir el quinzinari *Llevant* (1917-1931), on també hi publicava articles de folklore. El 1918 Andreu Ferrer va trametre materials folklòrics que havia recollit a Es Migjorn Gran –cançons, refranys i comparances– a l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya. Més endavant, va publicar *Rondaies populars de diferents autors i països arretglades al mallorquí vulgar* (1920) amb la intenció de retornar al poble les seves històries i exercitar-ne la lectura en llengua vulgar atès que per falta de formació de la majoria de lectors els era més assequible que la llengua literària. El 1922 va fundar la revista *Tresor dels Avis* (1922-1928). Impulsà un projecte de recerca col·lectiva per mitjà dels "Amics de la Tradició Popular" que foren els seus col·laboradors a la revista. Així mateix, hi va publicar *Aplicació del sistema decimal a la classificació del folklore* (1924), una adaptació del sistema de classificació de biblioteques de Melvil Dewey. D'aquesta manera es facilitava la recollida, classificació i ordenació dels elements en un arxiu. Ferrer, que estava al dia de l'evolució de les teories folklòriques, considerava que el folklore era ciència i no un simple passatemps; per això era imprescindible fer servir un sistema de classificació dels elements folklòrics general i unificat (Coll). El 1965 va publicar l'obra *Folklore Balear*.

Andreu Ferrer va mantenir una estreta relació amb Catalunya i els principals folkloristes del moment: Rossend Serra i Pagès, Valeri Serra i Boldú, Joan Amades, Francesc Baldelló, etc. Va participar en diverses missions de recerca per a l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya amb el músic Baltasar Samper, la qual cosa li va permetre recórrer part de Mallorca i Menorca a la recerca de materials, amb un pla de feina de camp força sistematitzat. Compilà un extens recull de llegendes, amb el qual guanyà segon premi del concurs del Llegendari Popular Català el 1928. Aquest recull va passar per diverses vicissituds a causa dels avatars polítics, restà en lloc desconegut durant dècades i finalment va poder ser publicat el 2009 sota el títol de *Llegendes de les Balears* (Massot 2009: 5-11 i Valriu 2016: 248-257), constitueix una rica aportació al llegendari mallorquí i menorquí, per la seva varietat i fidelitat a les fons orals.

El 1929, Ferrer es va traslladar a Palma, on va impartir un curs de folklore a l'Associació per la Cultura de Mallorca i va ser director del setmanari la *Veu de Mallorca*. Durant la postguerra patí un procés de depuració -per haver simpatitzat amb la cultura catalana- que li suposà un càstig de suspensió de sou i ocupació. El 1954 va iniciar una secció folklòrica escrita en castellà a la revista *Cort* i posteriorment va promoure la "Fundació Tresor dels Avis" amb la intenció de formar un arxiu folklòric i bibliogràfic de les Balears i n'edità un butlletí informatiu. Aquesta fundació, tot i els esforços que hi esmerçà, mai no es va arribar a consolidar. Ferrer realitzà una tasca extensa i continuada al llarg de la seva vida a favor de la recopilació, l'estudi,

l'ordenació i la divulgació de materials folklòrics. Tenia, però, molts de factors en contra: el règim franquista i la persecució de la llengua, la dificultat de treballar des de les Illes Balears, la manca d'estímul de l'entorn social, les dificultats econòmiques, la impossibilitat de fer del folklore una professió, etc. A la seva mort, el seu extens llegat es dispersà. Actualment es treballa per tal de dignificar la seva figura -un tant oblidada- així com per reunir els seus arxius i posar la seva contribució folklòrica a l'abast dels estudiosos.

2.4. El *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* (1901-1936) i la revista *Tresor dels Avis* (1922-1928).

El *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* fou concebut inicialment per Antoni M. Alcover com un òrgan de relació entre els nombrosos col·laboradors del projecte del diccionari,⁴ se n'editaren catorze volums fins el 1926 i la publicació es continuà el 1933 per part de Francesc de B. Moll, però l'esclat de la guerra civil el 1936 el va fer inviable. Subtitulat "Revista mensual de filologia, folklore i literatura", la publicació sempre va incloure continguts de folklorística en forma d'articles sobre etnografia, rondalles, cròniques d'activitats i projectes, ressenyes de llibres i trajectòries d'autors. A través de les seves pàgines podem constatar les intenses relacions entre els intel·lectuals interessats en temes filològics i folklòrics de tot el domini lingüístic català i seguir el procés d'arreglada de materials per al *Diccionari Català- Valencià- Balear*. En foren col·laboradors destacats folkloristes com Joan Amades.

La revista *Tresor dels Avis* (1922-1928) va ser fundada per Andreu Ferrer com una publicació mitjançant la qual vehicular el seu interès pel folklore, l'activitat recopiladora i la voluntat d'articular una xarxa de recerca i estudi del patrimoni de literatura oral. Va ser la primera revista especialitzada en folklore en llengua catalana. Com indicava el seu subtítol, era una "Revista d'etnologia, mitologia i folklore de les Balears", encara que acollia també materials i col·laboracions de Catalunya. Els seus objectius eren la recopilació, preservació i difusió del folklore, així com servir d'òrgan de comunicació entre les persones interessades en aquesta temàtica. Per tal d'aconseguir-los, Ferrer organitzà una xarxa de corresponsals i col·laboradors que s'anomenaven "Amics de la Tradició Popular" (ATP). Aquests col·laboradors disposaven d'uns qüestionaris que havien d'emplenar amb els fruits de les seves recerques i després transmetre a *Tresor dels Avis*. Els materials així obtinguts es publicaven i passaven a formar part de l'Arxiu de Folklore Balear, on es catalogaven a partir d'una classificació decimal inspirada en la de les biblioteques i adaptada als materials folklòrics. La revista l'editava i imprimia el mateix Ferrer i es distribuïa per subscripció. La majoria d'aquests Amics de la Tradició Popular eren gent de l'entorn social i cultural de Ferrer (mestres, eclesiàstics i lletraferits) que també participaven activament en altres iniciatives i publicacions de caire cultural de les Balears, especialment la recopilació de materials per a la confecció del *Diccionari Català- Valencià- Balear* i posteriorment del *Cançoner Popular de Mallorca*, però també hi va haver destacats intel·lectuals catalans que hi participaren amb articles o materials. *Tresor dels Avis* esdevingué un referent indiscutible i propicià altres iniciatives semblants, com la creació a Catalunya -per part del folklorista Valeri Serra i Boldú (1875-1935)- de la publicació *Arxiu de Tradicions Populares* (1928-1935) que establí lligams de col·laboració amb la de Ferrer (Coll).

Pel que fa als continguts, podem destacar el seu caràcter miscel·lani: costumari, festivitats, supersticions, culte i folklore litúrgic, mitologia, medicina popular, cançons i

⁴ Inicialment, el títol del diccionari Alcover-Moll era *Diccionari de la Llengua Catalana*, però per diverses raons, finalment el títol definitiu va ser *Diccionari Català-Valencià-Balear*.

balls, llegendari, rondalles, meteorologia popular, paremiologia i enigmística, etc. Sobre aquests temes es publicaven materials de primera mà i també conferències i estudis. Hi havia espai per a les notícies sobre folklore, els anuncis de concursos que es convocaven per a l'arreglada de materials (com és ara el del "Llegendari Popular Català"), cròniques d'eixides folklòriques, biografies de folkloristes i necrològiques, tècniques de recollida i classificació de materials i ressenyes de les novetats bibliogràfiques.

Entre els erudits i folkloristes que publicaren a *Tresor dels Avis* els fruits de les seves recerques o els seus estudis crítics, podem citar Rossend Serra i Pagès, Antoni M. Alcover, Joan Amades, Valeri Serra i Boldú, Mateu Obrador, Antoni Noguera, Francesc Camps i Mercadal, Antoni Pons, Bartomeu Forteza i Francisca Catany, entre d'altres. Tot i això, el principal redactor de la revista era, de llarg, el mateix Andreu Ferrer, qui amb la seva feina constant i la seva voluntat insubornable va fer possible la publicació que assolí un nivell de qualitat molt estimable. El tancament de la revista el 1928 semblava ser provisional i la voluntat de Ferrer era reprendre la publicació el més aviat possible, però circumstàncies socials, polítiques, econòmiques i personals feren impossible aquesta represa (Coll). Amb tot, Ferrer prosseguí al llarg dels anys la seva tasca en altres publicacions i continuà amb la recopilació de materials per a bastir un Arxiu de Folklore de les Illes Balears, el seu gran somni.

Cal esmentar també que –així com els folkloristes catalans col·laboraven en les publicacions mallorquines sobre folklore– també els illencs participaven en les iniciatives de fora o bé les publicacions es feien ressò de les seves obres. Trobem la participació dels intel·lectuals illencs a l'arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya (1915-1939), en la publicació *Arxiu de Tradicions Populares recollides a Catalunya, València, Mallorca, Rosselló, Sardenya, Andorra i terres aragoneses de parla catalana* (1928-1935), en el *Butlletí de Dialectologia Catalana* (1913-1936), a l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (1922-1936) i a l'Ateneo de Madrid, en resposta als qüestionaris de la "Sección de Ciencias Morales y Políticas."

2.5. L'aportació insular a l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya

A les primeres dècades del s. XX, es basteix a Catalunya un projecte ambiciós i integrador: recollir el cançoner popular de tot el domini lingüístic per a la seva conservació, classificació i estudi. En aquests projecte, les Illes Balears hi tenen un paper important. Així, en diverses missions de recerca i a càrrec de diversos especialistes, es recollirà un gruix considerable de materials. El fet que de cada una de les missions es conservi una memòria o diari ens aporta –ultra les informacions de vàlua folklòrica– un seguit d'anotacions de caràcter social i àdhuc personal que ens permet copsar quina era la tasca del folklorista, la metodologia de treball i com eren rebuts pels informants, la percepció que tenien del que era o no era folklore tant per als recol·lectors com per als informants i per això ens aporta valuoses dades referides al context, i en definitiva, a l'acte folklòric en si. El músic Baltasar Samper (1888-1965) va ser l'ànima de les missions que es feren a les Balears, però sempre hi anà acompanyat. L'Obra enviava dues persones a realitzar les missions, generalment una amb coneixements musicals i l'altra filològics. Així, acompanyaren a Samper intel·lectuals com Andreu Ferrer i Ginard, Ramon Morey, Isidor Macabich i Cosme Bauçà. També cal esmentar la participació de Dolors Porta en recerques pels voltants de Palma. En les diverses missions es visitaren pràcticament tots els pobles de les Balears. La seva va ser una tasca extensa i valuosa, que avui –després de moltes vicissituds derivades de la situació política espanyola– és a l'abast dels investigadors gràcies al pacient procés de classificació i indexació dut a terme per Josep Massot i Muntaner i reflectit en vint-i-un volums que donen notícia completa del contingut dels arxius i de la

història de les diverses missions arreu dels Països Catalans. En els seus arxius es troben cançons de tot tipus, però també materials narratius, cròniques de la recerca i fotografies dels informants, en el que és un dels més extensos i ben conservats reculls de literatura oral d'Europa (Massot 1993-2011 i 2003).

2.6. Els folkloristes estrangers: a la recerca del paradís

És a principis del s. XIX quan es desvetlla a tota Europa l'interès pel patrimoni cultural popular dels pobles. Paral·lelament, el desenvolupament de les comunicacions fa possible l'aparició dels viatges de plaer i descoberta. En aquest context s'insereixen la majoria de viatgers romàntics que –generalment des del nord- viatgen cap als territoris del sud a la recerca de cultures que els semblen exòtiques i –a vegades- també a la percaça de béns culturals materials o immaterials: restes arqueològiques, peces artístiques, formes de vida populars o *primitives*. Alguns ho fan des d'un plantejament diletant, però altres donen una dimensió científica a la seva recerca. Deixant de banda l'obra de l'arxiduc Lluís Salvador, ja comentada en aquestes pàgines i les aportacions de Víctor Navarro que va ser un registrador de la propietat d'origen valencià que s'establí a Eivissa per motius professionals i que el 1897 guanyà un premi en un concurs de dret consuetudinari amb un treball de recerca sobre el costumari eivissenc (*Costumbres en las Pithiusas*, 1901) és al llarg del s. XX que ens cal citar algunes aportacions interessants.

Sota la denominació genèrica de Balears hi ha quatre illes amb unes característiques ben diferenciades. Per això, no han atret l'atenció dels folkloristes estrangers de manera uniforme. Així, són molt pocs els qui han fet un treball de caràcter conjunt i han estudiat tot l'arxipèlag, només l'arxiduc Lluís Salvador es plantejà la seva recerca de manera global i Frederick Carleton Chamberlin, quan el 1927 publicà *The Balearics and their peoples*. La resta són treballs sobre Mallorca, sobre Menorca o d'Eivissa i Formentera, que sí solen ser vistes com un conjunt. En proporció a la seva mida i al pes de la seva població en el conjunt balear, Eivissa és l'illa que ha generat més interès entre els estudiosos estrangers, seguida de Mallorca i en canvi Menorca, tot i el seu passat històric francès i anglès, pràcticament no ha estat objecte d'estudi pels externs. I probablement és perquè Eivissa i Formentera representen el paradigma de l'exotisme en el context del Mediterrani occidental. Les recerques dialectals i etnopoètiques dels filòlegs –especialment alemanys-, els estudis sobre les característiques racials dels seus habitants, la singularitat de la seva arquitectura popular, la música tradicional –especialment el cant redoblat i els instruments- han estat sovint objecte d'estudi.⁵

Mallorca també compta amb una nòmina considerable de folkloristes estrangers interessats per temes variats i que han treballat a les diverses comarques, fent feina de camp i també d'arxiu. Especialment, s'han centrat en aspectes etnològics i etnopoètics, amb preferència per la narrativa i el cançoner. Uns i altres han contactat sovint amb els estudiosos locals, per centrar i reforçar la seva recerca i també per poder arribar a través d'ells a informadors que fossin adients per a fer treball de camp. En aquest aspecte cal destacar la tasca d'Isidor Macabich, referent indiscutible de tots els estudis fets a Eivissa i Formentera. A Mallorca els referents eren Antoni M. Alcover fins els anys trenta i Francesc de B. Moll, gairebé al llarg de tot el s. XX, especialment per a les recerques de

⁵ Destaquem les aportacions de Hans Jacob Noeeggerath (1908-1934) que féu un recull de rondalles d'Eivissa publicat a Mèxic el 1948 (Roure), les de Walter Spelbrink, que recollia informacions sobre el lèxic i la cultura material dels oficis i la vida tradicional per a la redacció de la seva tesi doctoral (Spelbrink 1936-37) i les de l'austriac Raoul Hausmann (1886-1971) sobre cultura agrària i costumari eivissenc (Hausmann 1938). També la tasca de Mina Lohse-Barrelet que redactà una tesi (llegida a Hamburg el 1922) sobre cançó popular mallorquina.

caràcter filològic.

Els llocs des d'on arriben els investigadors a les Illes són diversos, però evidentment tots corresponen a països de cultura occidental. El grup més nombrós és el dels centreeuropeus. Començant per l'Arxiduc Lluís Salvador (1847-1915), del desaparegut imperi austrohongarès, i seguint amb els alemanys Noeggerath (1908-1934), Spelbrink, Lohse-Barrelet (1896-1980) i Hausmann (1886-1971) que dugueren a terme les seves recerques abans de la guerra civil. El seu interès es centrà en les rondalles d'Eivissa, la cultura tradicional material de les Pitiüses, el costumari eivissenc i les cançons i danses mallorquines respectivament (Valriu 2012: 202-204). En segon lloc hi ha nord-americans, només un dels quals vingué abans de la guerra, es tracta de la folklorista feminista Elsie Clews Parsons (1875-1941), que anava a la recerca de costums mallorquins suposadament *exportats* a Califòrnia pels missioners que hi dugueren a terme tasques d'evangelització. Els anglesos Chamberlin (1870-?) –que el 1927 publicà *The Balearic and their peoples*- i Braustein (1906-1983) que estudià les característiques de l'ètnia xueta –descendents dels jueus conversos mallorquins- en una obra publicada el 1936. En aquest aspecte crida l'atenció el poc interès, per no dir nul, dels folkloristes espanyols, que només s'han referit a les Balears quan han fet treballs de caràcter descriptiu sobre Espanya en conjunt. Aleshores les Illes han comptat amb una petita parcel·la, especialment en temes de musicologia.

3. La resistència cultural, el col·laboracionisme i els inicis de la represa (1940-1975)

La guerra civil espanyola significà la desfeta de la infraestructura cultural bastida al llarg de dècades i l'estruncament dels projectes que estaven en procés de realització. L'establiment posterior d'un règim dictatorial de filiació feixista i el consegüent anorreament de la cultura catalana en un intent de substitució per una suposada *cultura espanyola* homogènia, retrògrada i expressada únicament en castellà, va donar com a resultat un panorama desolador. Davant aquesta nova situació, tan contrària a la cultura pròpia, els intel·lectuals que havien sobreviscut al conflicte bèl·lic tenien tres opcions: el col·laboracionisme –assumint les tesis del vencedors-, la resistència pacient i callada o l'exili. Com assenyala Ramis (28-30), calia cercar fórmules per mantenir el caliu de la pròpia identitat. Es produí una fusió –o potser podríem dir confusió?- entre literatura i folklore, i la presència d'aquesta temàtica es refugià en tertúlies i certàmens de poca volada, generalment sota l'aixopluc del clergat o d'erudits locals d'ideologia dretana. El folklore, concebut des d'una òptica anacrònica i conservadora, no semblava perillós al nou règim, que tot i així adesiara posava entrebancs i dificultats a algunes edicions de rondalles o cançons. Amb la desaparició dels grans projectes col·lectius, de les institucions pròpies i de les publicacions especialitzades, es produí un retrocés en la quantitat i la qualitat de la recerca, que quedà reclosa a l'àmbit local –en revistes o diaris generalistes- i sovint es veié obligada a ser publicada en castellà. També es limità la temàtica, i es posa èmfasi en les danses, la vestimenta popular o la música, temes que semblaven més innocus. Així, es publicaren tot un seguit de petites monografies sobre indumentària, ceràmica, cuina popular, balls i tonades, costumari, etc. que circulaven en àmbit reduïts. En aquesta línia podem citar els noms d'Antoni Mulet (1887-1966), Andreu Estarellas (1890-1981), Antoni Galmés (1907-1963), Bartomeu Ensenyat (1917-1998) i les col·leccions d'opuscles “Panorama Balear” (1951-1994) dirigida per inicialment per Lluís Ripoll i després per Carles Ripoll i “Temas Mallorquines” (1965-1978) dirigida pel periodista i bibliòfil Gaspar Sabater, que es publicava en castellà i amb alguns títols en anglès i alemany.

En el grup que podríem qualificar de *resistents* o d'exili interior hi ha persones

culturalment inquietes, moltes vinculades a l'Església o a l'ensenyament, però destaquen especialment dos noms, Francesc de B. Moll –el col·laborador d'Antoni M. Alcover i qui heretà i continuà els seus projectes culturals- i el folklorista Rafel Ginard, recopilador incansable del cançoner popular. Ambdós eren pròxims al grup d'intel·lectuals d'ideologia catalanista que dècades enrere havia conformat l'anomenada Escola Mallorquina, i tenien relacions culturals amb Catalunya. Gran part de l'activitat de resistència cultural es vehiculà a través de la convocatòria de certàmens de contingut folklòric i etnogràfic, en els quals sovint participaven afeccionats a la recerca de formació autodidacta i erudits locals.

Finalment, els qui emprengueren el camí de l'exili iniciaren una nova vida i dedicaren la seva feina a nous temes i objectius. El cas més emblemàtic és el músic Baltasar Samper, qui després de treballar molts d'anys en l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya s'exilià a Mèxic i allà va ser director de l'*Archivo del Folklore Mejicano del Departamento de Música*.

3.1. El Cançoner Popular de Mallorca, la tasca de Rafel Ginard i Francesc de B.

Moll

El nom de Rafel Ginard (1899-1976) es lliga al de cançó popular mallorquina de manera molt especial. De formació religiosa i ordenat franciscà, Ginard fou folklorista, lul·lista i poeta dins l'estètica de l'Escola Mallorquina. Col·laborador del *Diccionari Català-Valencià-Balear*, va escriure nombrosos articles en revistes culturals i religioses i fou guardonat amb diversos premis. Però la tasca de la seva vida va ser la compilació de l'extens *Cançoner Popular de Mallorca* (1966) que aplega en quatre toms més de quinze mil cançons i les seves variants recollides de boca de la gent de Mallorca, directament per ell o per alguns dels seus col·laboradors. Des de ben jove ja demostrà el seu interès per la llengua popular, omplint quaderns de modismes i parèmies. La seva visió de la feina del folklorista i de les característiques del cançoner popular la podem trobar en un breu llibre concebut inicialment com a pròleg de la seva obra: *El cançoner popular de Mallorca* (1960). L'aportació de Ginard és valuosíssima per la seva correcció de transcripció i per la quantitat de materials, encara que hi falten bona part de les cançons escatològiques i eròtiques que no publicà per escrúpols morals i tampoc no hi té cabuda la notació musical de les composicions, que hauria requerit la feina d'un musicòleg. Hi trobem, però, les cançons breus o gloses que ocupen tres toms de classificació temàtica, les composicions enigmàtiques, el cançoner infantil i –en l'últim tom- el romancer en català i en castellà que ha perviscut a Mallorca fins ben entrat el s. XX. Tot això, publicat amb un sistema que inclou les nombroses variants documentades de cada cançó (Rosselló). En conjunt, un cabal extraordinari de materials que actualment es poden consultar *on line*, a través de l'anomenat “Cançoner 2.0” gràcies a la tasca de la Casa Museu Pare Ginard.

El lingüista Francesc de B. Moll (1903- 1991) s'interessà pel folklore ja fos en l'arregle de materials (*Cançons populars mallorquines. I. Amoroses* 1928), en l'aspecte lèxic (publicà diversos reculls de lèxic popular), en l'edició i l'estudi de materials narratius (sobretot l'edició popular dels vint-i-quatre volums de *Rondaies mallorquines d'En Jordi des Racó* 1936-1972), en el camp de la fraseologia (“Els refranys de Tirant lo Blanc” 1933) i en l'ús de cançons populars com a base d'anàlisis de caràcter estrictament lingüístic (“Transcripció de cançons populars mallorquines amb notes sobre fonètica sintàctica” 1934). També publica traduccions d'articles sobre cultura popular i nombrosos pròlegs i ressenyes d'obres sobre folklore (Valriu 2008: 403-404). D'una manera tangencial, s'acostà a aspectes de la cultura popular com a dibuixant. Seus són molts dels dibuixos d'eines, ormeigs i atuells de la pagesia que

il·lustren el *Diccionari Català-Valencià-Balear* i bona part dels dibuixos que acompanyen les versions de rondalles mallorquines d'Antoni M. Alcover.

Com a teòric del folklore, els seus estudis de més abast i aprofundiment són els que formen l'*Assaig d'estudi preliminar del Cançoner Popular de Mallorca* (Moll 1966-75) i els tres pròlegs que el complementen. Un material tan valuós, divers i complex —es tracta d'una magna col·lecció de poesia oral— requeria una catalogació sistemàtica i pràctica, un estudi preliminar aprofundit i complet i un editor capaç d'aportar el finançament necessari per a l'edició i que tingués cura dels aspectes formals del llibre. Moll féu aquestes tasques. En primer lloc la catalogació (distribuir temàticament els milers de cançons, articular la manera de presentar les nombroses variants i numerar de les gloses i els versos). En segon lloc, redactà els pròlegs tot i reconèixer que aquest camp d'estudi no era la seva especialitat, però ho féu amb rigor i amb una cura que difícilment haurien millorat altres estudiosos. També va ser seva la feina estricta d'editor: recerca de finançament, resoldre el tema de la censura a algunes cançons per la seva temàtica i tenir cura dels aspectes tipogràfics i d'edició i distribució. Pel que fa als plantejaments teòrics que exposa en el seu estudi, podem dir que s'insereix en les teories vigents en aquells anys. Tot citant el folklorista italià Nigra, exposa que les cançons populars són una obra individual no comunal, encara que anònima. Són “populars” perquè han estat adoptades pel poble, admeses i assimilades per la col·lectivitat i transmises oralment a través del temps i l'espai. Modificades i reelaborades per la comunitat. En conjunt, podem dir que el seu treball sobre els conceptes essencials que envolten el folklore com a ciència és clar i entenedor, exposat d'una manera didàctica i ben documentada. Moll s'insereix en les formulacions clàssiques dels conceptes —bàsicament les aportacions de Menéndez Pidal—, però cita i coneix aportacions rigorosament contemporànies d'autors estrangers com Dorson, Gramsci, etc. La segona part de l'*Assaig d'estudi preliminar* (1966) és dedicada a fer una completa revisió de la trajectòria històrica de la cançonística balear. Remarca especialment el gran nombre de cançons incloses dins el *Diccionari Català-Valencià-Balear*.⁶ També, el gran nombre de cançons disperses en materials diversos publicats en revistes literàries i religioses. No oblida, tampoc, una extensa nòmina de recol·lectors que no han publicat reculls, ni tampoc les recerques i publicacions fetes a Menorca i Eivissa. Esmenta, també, folkloristes del Principat i l'ambiciosa i inacabada Obra del Cançoner Popular. La tercera part és dedicada a explicar el contingut del *Cançoner*. Moll era ben conscient que el principal tret que hom podia fer al recull de Ginard era l'absència de la transcripcions musical de les melodies que acompanyaven les cançons. El nostre autor no defuig, tampoc, citar un altre tema polèmic: la no publicació de les cançons considerades eròtiques. L'opinió de Moll és que les cançons eròtiques es poden publicar el edicions adreçades a especialistes i considera que aquesta ho és. Tanmateix, accepta a contracor l'absència d'aquests materials per pragmatisme, ja que veu impossible la publicació de les cançons esmentades pel fet que Ginard era frare i per la censura franquista. En l'anàlisi de les cançons, l'apartat més extens és el del llenguatge, atès que ell era essencialment lingüista. Moll fa un interessant estudi comparatiu amb cançons populars del Principat i d'altres valencianes i es reafirma en la seva idea inicial del caràcter essencialment autòcton de les cançons heptasil·làbiques i en el caràcter probablement forà de les de vers més curt o més llarg, que possiblement són importades de fora Mallorca, traduïdes d'altres llengües o que imiten un model extern. En acabar el seu estudi introductori, Moll remarca una idea ja exposada reiteradament: el seu estudi

⁶ Aquestes cançons han estat extretes del *Diccionari Català-Valencià-Balear* i se n'ha fet un llibre independent concebut com un complement al *Cançoner Popular de Mallorca* de Ginard (Sagrera).

vol ser sols un punt de partida per a joves investigadors. En conjunt, podem dir que Moll destacà com a editor –en el sentit més ample i complet del terme- de les dues obres fonamentals de la literatura oral mallorquina: les rondalles de l'aplec d'Alcover i les cançons del recull de Rafel Ginard. Complementà la tasca amb variades aportacions de collita pròpia, amb pròlegs i amb ressenyes de llibres, actuà com a impulsor i coordinador d'iniciatives i –en definitiva- contribuí qualitativament a la preservació, estudi i difusió del folklore de les Balears (Valriu 2009: 386-405).

3.2. Isidor Macabich i Joan Castellò: el romancer i les rondalles d'Eivissa

La incorporació de l'illa d'Eivissa a la recollida de la literatura oral va ser tardana i no s'ha fet mai de manera sistemàtica, tot i l'interès de la seva tradició.⁷ Encal, però, destacar el nom d'Isidor Macabich (1883-1973), escriptor, prevere, historiador i activista cultural d'ideologia conservadora que s'interessà per la temàtica folklòrica com un complement de la història de la cultura. Vinculat als intel·lectuals mallorquins i catalans de la seva època, va ser col·laborador del *Diccionari Català-Valencià-Balear* i de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Com a folklorista destaca el seu llibre *Romancer tradicional eivissenc* (1954), en el qual aporta un conjunt de balades recollides de la tradició oral de l'illa. A l'obra *Historia de Ibiza* (1966-1967), i concretament en el quart i últim volum titulat «Costumbrismo», Macabich inclou diverses narracions folklòriques, bàsicament rondalles i llegendes, redactades algunes en català i altres en castellà, a vegades amb comentaris, anotacions i opinions de l'autor que contextualitzen la narració o donen dades de la seva recopilació. També hi trobem un interessant capítol titulat «Espíritus familiares» dedicat a les creences i el costumari eivissenc. Des de plantejament propis de la Renaixença, Macabich també va escriure diversos articles per tal de divulgar i preservar el patrimoni de la tradició oral de l'illa.

Joan Castelló i Guasch (1911-1984) fou el principal recol·lector i editor de les rondalles d'Eivissa i Formentera. De formació autodidacta, el seu mentor en els aspectes culturals va ser l'erudit Isidor Macabich, qui li va inculcar l'interès per l'estudi de la cultura pitüsa i també comptà amb l'assessorament i el suport del mestre i poeta Marià Villangómez (1913-2002). Castelló exercí tota la vida l'ofici d'impressor, encara que ocasionalment també fou editor, sempre en el context de la cultura eivissenca. D'ideologia socialista, el 1932 va ser processat per la publicació d'un article de caràcter reivindicatiu que era crític amb la Guàrdia Civil. Arran d'aquest procés –i per imperatiu judicial- va passar a viure a Mallorca, on entrà en contacte amb alguns intel·lectuals de l'illa, especialment amb Francesc de B. Moll. També va mantenir una intensa relació epistolar amb el folklorista català Joan Amades, a qui assessorava en temes de folklore eivissenc.

Durant la guerra civil, malgrat les seves conviccions, va haver de lluitar en el bàndol nacional. Acabada la guerra, continuà amb el seu ofici d'impressor a Palma, on el 1953 –amb altres companys- fundà la Casa d'Eivissa, entitat cultural i recreativa dedicada a donar suport als eivissencs i formenterencs que per un o altre motiu- residien a Mallorca. Entre 1945 i 1979 publicà anualment l'almanac *El Pitiuso*, que incloïa materials de cultura popular. També va elaborar nombroses guies turístiques de les Pitiüses que destacaven pels acurats continguts històrics i –sobretot- etnològics, amb referències a arquitectura popular, costumari, jocs infantils, música i danses, dret foral,

⁷ La publicació de literatura oral d'Eivissa és força tardana en relació a altres indrets del Paísos Catalans. Com assenyala Felip Cirer: «Les illes Pitiüses s'incorporen molt tardanament al moviment de la Renaixença, que significa la recuperació de la llengua i la literatura pròpies. Aquest retard també es dona en la recopilació de material folklòric i, en el cas que ens ocupa, de la replega de rondalles.» (Cirer 1993: XI).

cuina, etc. El 1952 publicà un opuscle sobre creences, titulat *Supersticiones ibicencas*, en el que detallava els personatges fantàstics de l'imaginari eivissenc. També va escriure sobre onomàstica, toponímia, instruments de música popular, cançoner, etc. La seva principal aportació, però, són el centenar llarg de rondalles que va arreplegar, versionar i editar. Sense cap pretensió erudita ni literària, sinó amb la voluntat romàntica de salvar-les de l'oblit i d'afavorir-ne la difusió, Castelló va fer una tasca pacient i continuada per articular el corpus rondallístic d'Eivissa i Formentera. Com assenyala el seu biògraf, encara que hi havia hagut alguns precedents l'aportació de Castelló –publicada al llarg de vint-i-tres anys– és la més extensa, variada i elaborada (Cirer). Dissortadament, es conserva molt poca informació sobre qui foren els seus informadors, de quins indrets d'Eivissa o Formentera procedien les rondalles publicades, a partir de quins documents orals treballava, quins criteris de selecció tenia, etc. Per l'epistolari sabem que algunes persones –coneixedores dels seu interès– li feien arribar rondalles escrites, i que ell obtenia informacions de gent que freqüentava la Casa d'Eivissa –de la qual Castelló va ser president molts d'anys– o en les estades que adesiara feia a l'illa. També que a vegades refonia en un sol relat alguns arguments que li semblaven excessivament breus i que sempre tenia cura de situar les narracions en indrets concrets de les Pitiüses, per tal que el lector les sentís més pròpies. Castelló, que no es considerava escriptor, excel·lí en l'ús del llenguatge. Escrivia les rondalles i llegendes en dialecte eivissenc, però al mateix temps tenia cura que fossin perfectament entenedores per a qualsevol lector de llengua catalana. El seu treball de reescriptura és fet des de l'equilibri i la senzillesa, amb el tremp de qui domina la llengua escrita però coneix bé el registre oral. El primer aplec va ser *Rondalles eivissenques* (1953), seguiren *Rondaies d'Eivissa* (1955), *Rondaies i contes d'Eivissa* (1961), *Rondaies eivissenques de quan el Bon Jesús anava pel món* (1974), *Rondaies de Formentera* (1976) i *Rondaies i contes de sa majora* (1976). Postumament, l'Institut d'Estudis Eivissencs edità *Barruguets, fameliars i follet* (1993), un aplec de llegendes protagonitzades pels personatges fantàstic de la tradició eivissenca que havia restat inèdit. Atesa la dispersió dels materials, l'Institut d'Estudis Eivissencs va fer noves edicions dels volums citats (1993-1999). Castelló és considerat avui el principal recopilador i editor de les rondalles de les Pitiüses.

4. La represa i la renovació dels estudis folklòrics

Amb el progressiu esgotament del règim franquista al llarg dels anys seixanta i l'arribada de la democràcia a finals dels setanta, el panorama del estudis folklòrics inicia una nova etapa i un canvi generacional. En primer lloc cal destacar els moviments dedicats a la recuperació de la llengua catalana i a la seva protecció i normalització. En segon lloc l'edició continuada de monografies sobre les Balears sovint de contingut etnològic o antropològic, afavorida per la creació d'institucions d'autogovern. En tercer lloc, l'augment i la consolidació de grups culturals que treballen per a la recuperació de la identitat nacional i la creació de la Universitat de les Illes Balears (Ramis, 38). En aquest context, cal destacar com a factors inicials la creació de l'Obra Cultural Balear (1962) i la finalització el 1966 de l'edició del *Diccionari Català-Valencià-Balear* que tants d'esforços havia aglutinat. Altra vegada, com ja succeïa a mitjans del s. XIX, es busca en el folklore l'ànima del poble, la identitat malmenada, soterrada o negada pels quaranta anys de franquisme, a vegades a la recerca d'un *ruralisme pre-turístic* que es mitifica, com assenyala Andreu Ramis (40). Fruit d'aquesta nova –i alhora antigamirada cap el passat és l'eclosió de museus de caràcter etnològic a molts d'indrets de les Balears, l'auge de grups de ball i de música popular, la revitalització de danses processionals, etc.

En aquesta etapa, l'aproximació a l'estudi de la literatura oral es vehicula sovint a través de revistes culturals generalistes i pren la forma de petits articles o monogràfics. Així, són habituals articles de temàtica folklòrica a les revistes culturals *Lluc* (1921-2012), *El Mirall* (des de 1987) o *Eivissa* (des de 1972). A Menorca es crea el Col·lectiu Folklòric de Ciutadella (1976) que du endavant tasques de recerca i des de 1980 d'edició de materials folklòrics de tota l'illa de Menorca, en forma de quaderns que tenen una ampla difusió i un caràcter divulgatiu. A Eivissa, l'Institut d'Estudis Eivissencs mostra una especial sensibilitat cap a la literatura oral amb les noves edicions dels rondallaris de Joan Castelló i Guasch. Des de Barcelona, la revista *Randa* –sota la direcció de Josep Massot i Muntaner- publica estudis de to acadèmic sobre les Balears i sovint n'hi ha de literatura oral, signats per especialistes de l'àmbit universitari. Adesiara, la revista *Estudis Baleàrics* –depenent de l'Institut d'Estudis Baleàrics- tracta temes vinculats a la literatura oral i a l'etnologia. També en aquestes dècades es fan noves edicions d'obres clàssiques sobre folklore o antropologia de les Balears, entre les que cal destacar la traducció íntegra al castellà de l'obra de l'arxiduc Lluís Salvador, publicada entre 1980 i 1993. Pel que fa a l'aportació de folkloristes estrangers, encara que facin treballs de camp, en poques ocasions aquesta feina s'arriba a publicar i sol anar més orientada a temes com el dels xuetes o l'impacte del turisme en la societat tradicional, més que no la literatura oral (Valriu 2012: 192).

A partir dels anys vuitanta, l'estudi del folklore entra a la Universitat de les Illes Balears a través dels Departaments de Filologia Catalana, de Pedagogia i de Filosofia. En són capdavanters Joan Miralles i Montserrat –interessat especialment en la història oral (Miralles 1985)-, Gabriel Janer Manila que treballa el cançoner eròtic, els glosadors i les interrelacions entre cultura popular i educació i Sebastià Trias que publica una primera aproximació històrica a l'antropologia balear (Trias 1992). Els estudis sobre literatura oral prenen forma d'assignatures en llicenciatures, graus, màsters i doctorats i els investigadors illencs s'integren en equips de recerca catalans per treballar en projectes que abasten tot el domini lingüístic. Aquest és el cas de Jaume Guiscafrè i Caterina Valriu, que des del 2007 treballen en projectes d'història del folklore i arxivística amb la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona. Els mateixos investigadors –juntament amb Josep A. Grimalt- també formen part del grup de recerca europeu ERGON/ GRENO (European Research Group on Oral Narrative - Grup de Recerca Europeu en Narrativa Oral), centrat en la catalogació de les rondalles i les llegendes i –juntament amb altres investigadors de les Balears- són membres del Grup d'Estudis Etnopoètics de l'Institut d'Estudis Catalans, que aplega folkloristes dels Països Catalans.

La recerca universitària en temes de literatura oral a la Universitat de les Illes Balears també es posa de manifest en la tasca dels estudiants. Així, des de 1992 i fins a l'actualitat, s'han defensat tesis doctorals i treballs de fi de màster i de fi de grau sobre diversos aspectes de literatura oral: literatura infantil i rondallari, glosadors populars, cicles de rondalles, llegendari, costumari de Setmana Santa, paremiologia, teatre popular, folkloristes i arxius inèdits, publicacions periòdiques sobre folklore, l'Obra del Cançoner Popular a Mallorca, folklore contemporani, etc. Un dels grans projectes hores d'ara en curs és l'edició crítica de les *Rondaies Mallorquines d'en Jordi des Racó* (iniciada el 1996), a cura dels doctors Josep A. Grimalt i Jaume Guiscafrè. També la literatura oral té el seu lloc en dues propostes museogràfiques vinculades a folkloristes, les rondalles d'Alcover a la Institució Alcover de Manacor i el cançoner a la Casa Museu Pare Ginard de Sant Joan, des de la qual s'ha posat *on-line* tot el *Cançoner Popular de Mallorca* de Rafael Ginard. També es treballa intensament en temes de literatura oral i territori, sobretot en itineraris que recorren les illes a través dels textos

de rondalles i llegendes, destaquen en aquesta comesa els treballs de l'historiador Gaspar Valero i dels filòlegs Tomàs Vibot i Caterina Valriu. En l'àmbit educatiu és remarcable la pervivència de les rondalles –treballades des de l'oralitat o des de l'escriptura- i en entorns d'oci social el revifament de la tradició dels poetes orals que fan cant improvisat en els escenaris més diversos, sovint amb un to crític i reivindicatiu capaç d'engrescar la població jove.⁸

En conjunt, podem dir que les Illes Balears són un territori privilegiat pel que fa a la literatura oral, tant pel seu passat com pel seu present. Hi ha hagut mancances, entrebancs, pèrdues, errades, oblitats... però hi ha patrimoni, herència, interès i empenta. Hi ha hagut el treball incansable d'erudits i d'afecionats, grans figures emblemàtiques i aportacions modestes, projectes ambiciosos i petites contribucions. I l'ajut institucional, sovint escàs i desordenat, ha fet possible algunes realitzacions capdavanteres rere les quals hi ha persones que aporten el seu treball, el seu saber i la seva il·lusió. El futur, per tant, és incert però alhora esperançador.

⁸ El cant improvisat semblava a punt de desaparèixer a les Balears i ara compta amb nombrosos conreadors, anomenats *glosadors*, i amb un públic molt divers. Aquest auge ha comportat també un major interès en aspectes teòrics de poesia oral improvisada i en la trajectòria històrica d'aquest art.

Obres citades

- Cirer, F. *Joan Castelló Guasch*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2009.
- Coll, M. *La revista Tresor dels Avis (1922-1928)*. Manacor: Món de Llibres, 2015.
- Florit, F. "Prolegòmens al folklore literari." *Folklore menorquí. De la pagesia*. Tom I. Ciutadella de Menorca: Institut Menorquí d'Estudis, 2007.
- Ginard, R. *El cançoner popular de Mallorca*. Palma: Editorial Moll, 1960.
- Grimalt, J. A. & J. Guiscafrè. *Aplec de Rondaies Mallorquines d'en Jordi des Racó*. Volums I-VI. Palma: Editorial Moll, 1996-2014 (edició en curs).
- Guiscafrè, J. *El rondallari Aguiló. Transcripció, catalogació i estudi introductori*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008.
- Hausmann, R. "Recherches ethno-anthropologiques sur les Pityuses." *Revue Anthropologique* 4-6 (1938).
- Massot, J. "Nota editorial." *Llegendes de les Balears*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009.
- . "L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, font de recerques." *Llengua & Literatura* 14 (2003): 549-561.
- . *Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Materials*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993-2011. Vols. 4-21.
- Macabich, I. "Costumbrismo." *Historia de Ibiza*. Vol. 4. Palma: Editorial Daedalus, 1966-1967.
- Miralles, J. *La història oral. Qüestionari i guia didàctica*. Palma: Ed. Moll, 1985.
- Moll, F. de B. "Assaig d'estudi preliminar" i "Introducció 1, 2 i 3." *Cançoner Popular de Mallorca*. Vols. 1-4. Palma: Editorial Moll, 1966-75.
- Oriol, C. "Les Rondaies de Mallorca de l'arxiduc Lluís Salvador: oralitat i gènere dels relats." *Miscel·lània Germà Colom*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.
- Ramis, A. *El folklore i l'etnografia a les Balears (segles XIX i XX)*. Palma: Edicions Documenta Balear, 2002.
- Rosselló, P. *Els camins de la cançó. Vida i obra del P. Rafel Ginard Bauçà*. Barcelona. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.
- Roure, J. *Contes d'Eivissa*. Mèxic, 1948.
- Sagrera, B. *Les cançons populars del Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Editorial Moll, 2007.
- Sans, N. *Cançons amagades. El cas de les cançons que Francesc Camps i Mercadal va silenciar*. Ciutadella: Col·lectiu folklòric de Ciutadella, 2002.
- Spelbrink, W. "Die Mittelmeerinsel Eivissa und Formentera. Eine kulturgeschichtliche und lexicographische Darstellung." *Butlletí de Dialectologia Catalana* 24 (1936-1937).
- Trias, S. *Una historia de la antropología balear*. Barcelona: Editorial Boixareu Universitaria, 1992.
- Valriu, C. *Paraula viva. Articles sobre literatura oral*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008.
- . "Folkloristes estrangers a les illes Balears: a la recerca de l'exotisme?" *La recerca folklòrica: persones i institucions*. Alacant: Fundació Joan Gil-Albert/Arxiu de Tradicions de l'Alguer, 2012. 189-204.
- . "Les Llegendes de les Balears d'Andreu Ferrer: temàtica i tipologies narratives." *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 71 (2015): 247-257.